

De leerlingen doorlopen het vak Economie

Leerlingen doorlopen een leerlijn

S | L | O

specialisten in leerprocessen

De leerlingen doorlopen het vak Economie

Een verkenning van doorlopende leerlijnen

Voortgezet Onderwijs

Doorlopende Leerlijnen A. Voorend
voor het vak Economie

Enschede, januari 2001
VO/0510/D/01-35

S | L | O

specialisten in leerprocessen

Verantwoording

© 2001 Stichting leerplanontwikkeling (SLO), Enschede

Alle rechten voorbehouden. Mits de bron wordt vermeld is het toegestaan om zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren dan wel op andere wijze te verveelvoudigen.

Auteur: A. Voorend

Eindredactie: M. Goris

Omslag: Ernst Bos, Enschede

Productie: E. Teussink

Druk: SLO, specialisten in leerprocessen

Besteladres

SLO, specialisten in leerprocessen

Afdeling Verkoop

AN 5.510.8176

Postbus 2041, 7500 CA Enschede

Telefoon (053) 4840 305

Inhoud

Woord vooraf	9
Inleiding	11
1.1 Vakoverzicht	11
1.2 Stand van zaken	13
2. Knelpunten, uitgewerkt	15
2.1 Knelpunten in de doorlopende leerlijnen	15
2.2 Overige knelpunten	17
3. Oplossingen in de onderwijspraktijk	19
3.1 Oplossingen door docenten	19
3.2 Oplossingen door de school	21
3.3 Oplossingen door het hoger onderwijs	21
4. Suggesties voor verwijderen, aanvullingen en nieuwe ontwerpen van een leerlijn	23
4.1 Suggesties ten aanzien van programma's	23
4.2 Suggesties ten aanzien van de didactiek	24
5. Slotbeschouwing	25
Bronnen	27
Bijlagen	29
Analyse doorlopende leerlijn in leermethode	31
Kerdoelen basisonderwijs	35
Voorbeeld verschillen examenopgaven havo en vwo	37
Kerdoelen basisvorming met betrekking tot de overheid	41
Eindtermen vmbo met betrekking tot de overheid	43
Examenprogramma havo en vwo, domein N m.b.t. de overheid	45
Vergelijking leergangen havo en vwo	47

Woord vooraf

Het thema Doorlopende Leerlijnen is een hot item. Het is een kwaliteitscriterium voor goed onderwijs en een goed leerproces van de leerlingen. Leerlingen zijn degenen die moeten ervaren dat leerlijnen doorlopen. Als zij geen overlap, geen lacunes en tevens samenhang en continuïteit in het onderwijsleerproces ervaren, hebben zij het prettige gevoel dat het onderwijsleerproces goed in elkaar zit en de onderwijsinstellingen efficiënt en effectief met hun leertijd omgaan. Zij krijgen en houden zicht op de zin en het nut van hun leeractiviteiten. Zij zijn degenen die eigenlijk met een kop van de Romeinse god Janus lopen: zij moeten achteruit kunnen kijken (wat heb ik geleerd en met welk resultaat?) maar zij moeten ook vooruit kunnen kijken (wat betekent het geleerde voor mijn toekomst?). Een doorlopende leerlijn kan voor hen een goede leidraad zijn.

Om het niveau van leerlingen te bereiken is het noodzakelijk om vast te stellen of de voorwaarden vanuit de regelgeving en de onderwijssituatie nou wel aan doorlopende leerlijnen meewerken. In dit project heeft de SLO die regelgeving verkend. Daarvoor zijn de programma's van de verschillende onderwijsfasen en schooltypen bestudeerd. Sluiten de kerndoelen en eindtermen van het primair onderwijs nog wel goed aan op die van de basisvorming en die van de basisvorming op die van de tweede fase na alle veranderingen in examenprogramma's? Zijn de kennisdomeinen van kerndoelen en eindtermen voldoende op elkaar afgestemd?

Naast deze verkenning hebben de projectmedewerkers bij docenten van VO navraag gedaan naar hun ervaringen: lopen leerlijnen in het VO door of merken zij knelpunten, overlap of lacunes of problemen met het tempo? En als er knelpunten zijn, op welke wijze lossen zij dan op? Veel docenten tonen inventiviteit en creativiteit om leerlingen prima langs de valkuilen en door de stroomversnellingen te leiden. Bovendien is er bekeken op welke wijze leergangen in het VO werken aan een doorlopende leerlijn van BAVO naar VMBO of de tweede fase.

Vanwege de beperkte tijd zijn slechts enkele vakken onder de loep genomen en van die vakken maar één domein van kerndoelen en eindtermen. Je kunt zeggen dat de constatering min of meer exemplarisch zijn voor veel vakken van de hele basisvorming.

Deze publicatie kan in scholen een rol spelen om in sectie-verband aandacht te besteden aan Doorlopende Leerlijnen. SLO heeft deze in het kader van het SLOA-project 'Doorlopende Leerlijnen' ontwikkeld.

Wij hopen dat deze publicatie ook bijdraagt aan uw doorlopende leerlijn. Wij ontvangen graag uw reacties.

Mannus Goris
Projectleider 'Doorlopende Leerlijnen'
(m.goris@slo.nl)

Inleiding

In de beleidssfeer van Ministerie en scholen is er aandacht voor de ontwikkeling van leerlijnen van basisonderwijs tot en met hoger onderwijs. Deze belangstelling is er met name om te bevorderen dat leerlingen een juiste keuze maken en dat doorstroming niet belemmerd wordt. Daarvoor is het nodig om overlappen en lacunes op te sporen om aanbevelingen te kunnen doen om deze weg te werken. Dit verslag start in hoofdstuk 1 met een inventarisatie van de huidige stand van zaken met betrekking tot doorlopende leerlijnen in het voortgezet onderwijs voor het vak economie. Als bronnen zijn hiervoor gebruikt: veldadviesbijeenkomst met docenten, interviews met docenten, de examenprogramma's en een bestudering van een leergang. In hoofdstuk 2 wordt een aantal knelpunten uitgewerkt. In hoofdstuk 3 is er aandacht voor oplossingen uit de onderwijspraktijk. Tot slot wordt er in hoofdstuk 4 een aantal suggesties gedaan voor verbetering van de leerlijnen.

Aanvullend is vanuit het perspectief van de doorlopende leerlijn gekeken naar de opbouw van een leergang¹. Deze analyse is in een uitgebreide bijlage opgenomen. Er is gebruik gemaakt van de leergang 'Pincode' en gekeken naar de leerstof welke betrekking heeft op het domein overheid. Deze uitwerking dient als voorbeeld voor docenten hoe naar de leerstof gekeken kan worden vanuit het perspectief van de doorlopende leerlijn voor leerlingen.

Deze notitie is bedoeld om docenten, secties en schoolleiding meer zicht te geven op de problematiek van doorlopende leerlijnen bij het vak economie en te bevorderen dat er in de scholen meer aandacht aan het ontwikkelen van leerlijnen wordt besteed.

1.1 Vakoverzicht

Voor de invoering van de Mammoetwet in 1968 stonden in het onderwijs in de HBS en de MULO de vakken economie en handelskennis in het programma.

Na de herindeling van de schooltypen kwam het vak als handelskennis in het programma in de mavo en het vbo. In de bovenbouw van de havo en het vwo kreeg economie een plaats in de keuze van vakkenpakketten. Daarin werd een tweedeling aangebracht. De algemene economie werd economische wetenschappen I en recht in het vwo en algemene economie bij de havo, de bedrijfseconomie heette economische wetenschappen II en recht in het vwo en handelswetenschappen bij de havo.

De programma's waren voor alle schooltypen een beschrijving van leerinhouden en grotendeels afgeleid van het onderwijs in de oude HBS en de MULO. Het bestond uit een lijst met onderwerpen met nauwelijks onderlinge samenhang en zonder maatschappelijke context. Er waren geen algemene doelstellingen geformuleerd, die als kader fungeerden. De vrij willekeurige lijst met onderwerpen was een afspiegeling van het curriculum van de wetenschappelijke opleidingen waar de moeilijkste onderwerpen uit waren weggehaald. Er bestonden geen criteria die richting gaven aan

¹ Zie bijlage 1

welke onderwerpen wel of niet relevant zouden zijn in het algemeen vormend onderwijs.

Het programma van het vak handelskennis mavo onderging in de jaren '80 een wezenlijke verandering. Het aandeel van de handelskennis werd fors gereduceerd en onderwerpen uit de algemene economie kwamen er voor in de plaats. Naast de verandering van inhoud kwam er aandacht voor de ontwikkeling van vaardigheden en werd de leerstof geformuleerd vanuit de directe leefwereld van de leerling. De bestaansgerichtheid werd uitgangspunt.

In deze indeling van het voortgezet onderwijs waren er mogelijkheden voor opstroom van mavo, via havo tot vwo en afstroom door tussentijdse overstap van vwo naar havo en van havo naar mavo. Leerlingen kregen hierbij wel te maken met overlap of lacunes door de verschillen in de volgorde van bespreking van de leerstof, verschillen in diepgang, wijze van bespreking en toetsing en dergelijke

Inmiddels zijn er in het voortgezet onderwijs forse veranderingen in gang gezet. Leerlingen moeten in de nieuwe structuur hun weg zien te vinden. Met de invoering van de basisvorming, de tweede fase en de nieuwe opzet van het vmbo is voor de doorlopende leerlijnen het volgende interessant:

- In het basisonderwijs is een aantal economische aspecten te herkennen in de kerndoelen. Deze zijn geformuleerd onder 'Oriëntatie op mens en wereld' bij aardrijkskunde, geschiedenis en samenleving.
- In de basisvorming is economie één van de vijftien vakken in de onderbouw. Voor dit vak heeft de inhoud van het mavo programma model gestaan
- In het vmbo is één van de sectoren economisch gericht en kan economie in alle leerwegen gevolgd worden. Hierbij is onderscheid aangebracht in de omvang en diepgang van de leerstof voor de verschillende leerwegen.
- In de tweede fase wordt één van de vier profielen gekenmerkt door het vak economie (Economie & Maatschappij) en maakt economie deel uit van het verplichte gedeelte in het profiel Cultuur & Maatschappij voor havo. Het vak economie kan gekozen worden in het vrije deel in de andere profielen, als deelvak economie 1 of als totaalvak economie 1+2.
- In de tweede fase is er in de profielen geen plaats ingeruimd voor bedrijfseconomie en handelswetenschappen. In een sterk gewijzigd programma is het vak Management en Organisatie in het vrije deel als keuzevak te volgen.

Het vak economie heeft zo in alle afdelingen van het voortgezet onderwijs een plaats gekregen. Het maakt eveneens deel uit van vele curricula in het vervolgonderwijs. Naast een breed scala aan hogere economische opleidingen (HEAO) staat het vak in de programma's van juridische opleidingen, het onderwijs voor het hotelwezen en het toerisme en in opleidingen voor journalistiek, logistiek en dergelijke. Het is een veel voorkomend bijvak in opleidingen in de sectoren van gezondheidszorg, gedrag en maatschappij en landbouw.

Daarnaast is kennis van de algemene economie onontbeerlijk als men het zelfstandig ondernemerschap kiest. Economische kennis is nodig voor het middenstandsdiploma en het opstellen van ondernemingsplannen.

Het belang van het vak is ook zichtbaar in de keuze van vervolgonderwijs. De economische opleidingen in het HBO en WO hebben jarenlang een toename van instroom van studenten gekend. Deze opleidingen geven toegang tot delen van de arbeidsmarkt die voortdurend banengroei te zien hebben gegeven, voornamelijk de

zakelijke dienstverlening. Dit perspectief heeft de keuze van leerlingen voor de economische vakken in het voortgezet onderwijs versterkt.

1.2 Stand van zaken

Vanuit het perspectief van de doorlopende leerlijn kan in het economie onderwijs een 'stand van zaken' opgemaakt worden met de volgende feiten en aandachtspunten:

1. Het programma van de basisvorming is bestemd voor een zeer heterogene groep leerlingen. Zowel de inhoud van het programma als het niveau van afsluitende toetsen sluiten niet goed aan bij de capaciteiten van een deel van deze groep. Docenten, werkzaam in het vmbo, melden dat een deel van de vbo-leerlingen niet in staat is om de basisvorming economie voldoende af te sluiten. Voor vwo-leerlingen is de leerstof van de basisvorming als (zeer) eenvoudig te bestempelen.
2. De aansluiting tussen de basisvorming en de tweede fase havo/vwo is problematisch vanwege de discrepanties in de inhoud van het programma. Dit leidt bij de leerlingen tot een verkeerd beeld van het vak in de tweede fase en tot verkeerde verwachtingen. Ook leidt het bij leerlingen en docenten tot een onjuiste inschatting van de kwaliteiten van de leerlingen voor het vak.
3. Het nieuwe programma vmbo komt met de verschillen in inhoud en omvang van het programma (kerndeel/verrijkingsdeel) voor de verschillende leerwegen tegemoet aan de niveauverschillen tussen de leerlingen. Naast aanpassingen van het examenprogramma is ook de studielast gereduceerd. Vertegenwoordigers van de vakvereniging vrezen dat hierdoor een situatie van overladenheid zal kunnen ontstaan²².
4. In de tweede fase havo is het programma economie 1 (deelvak) voor leerlingen in het profiel Cultuur & Maatschappij (te) moeilijk, zeker in combinatie met de beschikbare studielast. Voor deze deelvakkers zijn 200 studielasturen (totaalvakkers 440 uren) beschikbaar en bestaat hun programma uit 53 eindtermen (totaalvak 94 eindtermen). Kortom, ongeveer 60% van het examenprogramma in 45 % van de beschikbare studietijd. De leerlingen die het profiel Cultuur & Maatschappij kiezen, hebben daarbij vaak beperkte belangstelling en capaciteiten voor het vak economie.
5. De verschuiving van aandacht voor vaardigheden vereist aanpassingen in de didactiek. Daarbij stellen economiedocenten, die in het algemeen vrij traditioneel lesgeven, zich nogal terughoudend op. Het evaluatierapport van de inspectie is negatief over het vakdidactisch handelen van de docenten economie en het functioneren van de vaksectie in de basisvorming.
6. In de examenprogramma's havo en vwo zijn meerdere malen wijzigingen aangebracht, meestal in de vorm van het schrappen van een onderdeel. Dit heeft er toe geleid dat er geen sprake meer is van een consistent geheel en er onvoldoende aansluiting is met de huidige onderwijsinnovatie. Het ministerie van OCW, die dit knelpunt onderkent, stelt een commissie in die nieuwe uitgangspunten gaat

² Het examenprogramma VMBO is te vinden via www.slo.nl. Uitgebreidere informatie over het VMBO is te vinden bij www.vmbo-examengids.nl.

formuleren voor de herziening van de examenprogramma's. Aansluitend zal er een herziening van de examenprogramma's plaatsvinden.

7. De aansluiting havo-hbo geeft problemen bij de hogere economische opleidingen. Slechts een klein deel van de havisten haalt de propedeuse op de HEAO binnen een jaar. Met hun kwaliteiten en belangstelling voor algemene economie hebben zij weinig zicht gekregen op hun capaciteiten in de andere economische vakken in het hbo, zoals commerciële economie en bedrijfseconomie. Het valt nog te bezien of de tweede fase hier verbetering in zal brengen.

Deze aandachtspunten zullen vanuit het perspectief van de doorlopende leerlijn nader aan de orde komen.

2. Knelpunten, uitgewerkt

2.1 Knelpunten in de doorlopende leerlijnen

1. Voor het basisonderwijs zijn geen specifieke kerndoelen geformuleerd rond economische vraagstukken. Bij aardrijkskunde, geschiedenis en samenleving zijn vier kerndoelen te vinden die er een economisch aspect in betrekken. Het betreft de indeling in economische sectoren (B/6), de ontwikkeling van de welvaartsstaat (E/14), de EU en de veranderingen in oost Europa (B/7 en E/14). Het sterkste economische accent ligt in kerndoel 15 met betrekking tot het verschijnsel arbeid³.

Het begrip economie wordt in het basisonderwijs niet in de kerndoelen genoemd. Kennis en inzichten in deze kerndoelen dragen bij tot de algemene ontwikkeling van kinderen waarmee ze in het voortgezet onderwijs aan de basisvorming beginnen.

Beeld: economie komt in het basisonderwijs nog niet ter sprake en in de basisvorming voor het eerst als vak in het programma. De summere kennismaking met enkele economische aspecten in een aantal kerndoelen van het basisonderwijs speelt geen rol van betekenis in de aansluiting tussen het basisonderwijs en de basisvorming

2. In de basisvorming is het onderwijs gericht op toepassing en vaardigheden en geldt samenhang met de directe leefwereld van de leerling als uitgangspunt. Het vak economie staat in het tweede of derde leerjaar in het rooster. De leerstof is gegroepeerd rond de drie rollen die leerlingen nu en in de toekomst zullen vervullen: als consument, als burger en in relatie tot arbeid en productie. De kerndoelen zijn breed geformuleerd en laten enige ruimte tot verschillen in verwerking.

Beeld: het programma van het vak economie in de basisvorming is voor veel leerlingen in het vmbo onderwijs (te) moeilijk. Leden van de contactgroep vmbo van de vakvereniging melden dat met name voor leerlingen die op het niveau van de basisberoepsgerichte leerweg het onderwijs volgen de basisvorming nauwelijks haalbaar is.
Het programma van het vak economie in de basisvorming is voor veel leerlingen in het havo/vwo onderwijs (te) eenvoudig. De evaluatie van het vak over de eerste vijf jaar leidde tot een negatief inspectierapport.

3. In het vmbo is het examenprogramma in grote lijnen gelijk gebleven aan het bestaande programma voor vbo/mavo, dat door het 'veld' in het algemeen als een goed programma wordt beschouwd. De manier van indeling van de leerinhouden in het programma is gehandhaafd. De leerstof blijft gegroepeerd rond de drie rollen die leerlingen nu en in de toekomst zullen vervullen, gelijklopend aan de indeling in de basisvorming. Toch is een aantal veranderingen noodzakelijk gebleken:

³ Zie bijlage 2

- Het totale programma (met een kerndeel en een verrijksdeel) is gereduceerd ten opzichte van het oude programma om de ontwikkeling van vaardigheden niet in de weg te staan.
- Voor leerlingen in de basisberoepsgerichte leerweg is het programma te zwaar. In deze leerweg zijn daarom alleen die eindtermen opgenomen die haalbaar zijn voor deze groep leerlingen. In feite bestaat voor deze leerlingen het programma uit de kerndoelen voor de basisvorming.
- Voor leerlingen in de kaderberoepsgerichte leerweg is eveneens een reductie toegepast. Het programma bestaat uit het volledige kerndeel.
- Leerlingen in de gemengde en theoretische leerweg krijgen, naast het kerndeel, te maken met een verrijksdeel, wat een inhoudelijke aanvulling is op de domeinen uit het kerndeel.

Beeld: het examenprogramma vmbo sluit inhoudelijk goed aan bij het programma van de basisvorming en is door de rollenbenadering goed herkenbaar. Het programma voor de basisberoepsgerichte leerweg is als overlappend met het programma van de basisvorming te beschouwen. Door deze invulling wordt het programma voor deze groep leerlingen haalbaar.

4. In de tweede fase wordt de rollenbenadering niet voortgezet en is het examenprogramma economie geformuleerd rond maatschappelijke verschijnselen. Er wordt veelal vanuit een thematische invalshoek geleerd, bijvoorbeeld arbeidsmarkt, internationale arbeidsverdeling, geld- en bankwezen en dergelijke Economische kennis en vaardigheden moeten worden toegepast op concrete maatschappelijke vraagstukken. De vakwetenschap is hierbij een instrument waarmee leerlingen de maatschappelijke werkelijkheid leren benaderen. De domeinen zijn voor havo en vwo hetzelfde geformuleerd en een groot aantal eindtermen is hetzelfde. Het belangrijkste onderscheid tussen beiden ligt in het handelingswerkwoord. Van havo leerlingen wordt verwacht dat zij voornamelijk kunnen 'verklaren': een oorzaak-gevolg redenering kunnen opzetten waarbij een aantal denkstappen moet worden gezet. Van vwo leerlingen wordt verwacht dat zij kunnen 'analyseren': het ontrafelen van economische vraagstukken met behulp van de vakwetenschap, waarbij verbanden tussen verschillende economische verschijnselen en ontwikkelingen gelegd en verklaard moeten worden.

VOORBEELD:

Het verschil tussen verklaren en analyseren is het best zichtbaar te maken aan de hand van examenopgaven voor havo en vwo over dezelfde onderwerpen⁴.

Vergelijk:

- een vraagstuk over de overheidsbegroting: vwo examen 1994, 1e tijdvak opgave II met havo examen 1993, 1e tijdvak opgave I.
- een vraagstuk over de toetreding van Engeland tot het EMS: vwo examen 1993, 1e tijdvak opgave I met havo examen 1992, 2e tijdvak opgave IV

⁴ Zie bijlage 3

Ook de ontwikkeling van vaardigheden heeft een plaats in het programma gekregen. In feite worden de veranderingen in het onderwijs in de basisvorming, met het accent op toepassing, vaardigheden en samenhang, in de tweede fase doorgetrokken.

Beeld: Een (klein) deel van de vakinhouden in de tweede fase is een vervolg op de stof van de basisvorming. Er is echter sprake van een leerlijnprobleem, omdat het programma van de basisvorming onvoldoende aansluiting geeft. Dit betreft naast de leerstofinhoud de moeilijkheidsgraad en het niveau van verwerken, de diepgang en de benaderingswijze. Het verschil tussen de bestaansgerichte benadering van de basisvorming en de meer vakwetenschappelijke aanpak in de tweede fase is groot.

5. In de tweede fase zijn in het eerste domein van het examenprogramma economie de eindtermen vaardigheden geformuleerd. Hiermee wordt een betere aansluiting met het hoger onderwijs beoogd. Het gaat naast de algemene vaardigheden, zoals reken- en informatievaardigheden, om vakgerelateerde vaardigheden. Dit betreft economische instrumenten, economische perspectieven en belangen en strategische vaardigheden. Deze vakvaardigheden zijn met de leerstof verweven en moeten ook vorm krijgen in praktische opdrachten, handelingsdelen en profielwerkstuk⁵.

Beeld: De verdeling van de beschikbare studietijd over vakinhoud en vaardigheden in het voortgezet onderwijs levert een spanningsveld op. Een groot deel van de beschikbare studielasturen wordt gebruikt om aan de vakinhoudelijke eisen van het centraal examen te kunnen voldoen. Daardoor is de tijd voor het stelselmatig oefenen van noodzakelijke vaardigheden beperkt.

2.2 Overige knelpunten

1. De determinatie van leerlingen, die na de basisvorming in de vier leerwegen van het vmbo verder onderwijs volgen, is niet eenvoudig. Leerlingen die de basisvorming onvoldoende afsluiten passen in de basisberoepsgerichte leerweg, maar het vaststellen van de verschillen in geschiktheid voor de overige drie leerwegen is lastiger. Het is een probleem in hoeverre vakinhoudelijke toetsen hiervoor gebruikt kunnen worden. De belangstelling voor het vak en de werkhouding spelen ook een belangrijke rol. De docent laat zich bij de determinatie mede leiden door 'indruk' en 'gevoel'. Voor de leerling is de onduidelijkheid hierdoor mogelijk nog groter.
2. De determinatie van leerlingen, die na de basisvorming het onderwijs vervolgen in havo of vwo van de tweede fase, geeft eveneens problemen. De beperkingen van het programma van de basisvorming en de inhoudelijke aansluiting met de tweede fase zijn reeds genoemd. Leerlingen hebben daardoor geen realistisch beeld van het vak in de tweede fase en onvoldoende zicht op hun kwaliteiten. Bijkomend probleem is dat in brede scholengemeenschappen de basisvorming vaak in het tweede leerjaar wordt afgesloten. In 3havo en 3vwo wordt een jaar geen aandacht aan economie besteed. Dit bemoeilijkt de keuze van leerlingen in de tweede fase. Ook voor docenten is het moeilijk om de juiste adviezen te geven over de capaciteiten van de leerlingen.
3. Het determineren en adviseren van leerlingen die na de basisvorming doorstromen naar het vmbo of de tweede fase wordt bemoeilijkt door de kwaliteiten en positie van de economiedocenten. Docenten economie die in de basisvorming werken hebben lang niet altijd ervaring in de tweede fase. Voor hen is het lastig om leerlingen een juist beeld te geven van hun kwaliteiten voor de bovenbouw. Dit

geldt nog sterker in het vmbo, waar vaker een docent uit een andere discipline het vak doceert in de eerste twee jaar.

4. De opstroom vanuit de theoretische leerweg vmbo naar havo in de tweede fase geeft vakinhoudelijk nauwelijks problemen. Er is wel een duidelijk verschil in benadering. Leerlingen moeten niet alleen zelfstandiger werken, maar ook zelfstandiger leren met meer eigen verantwoordelijkheid. Vooral het uit zichzelf leren vragen stellen over maatschappelijke vraagstukken is daarbij een belangrijke vaardigheid die ontwikkeld moet worden. Omdat in de tweede fase elk domein meteen op eindexamenniveau gedaan wordt en een andere manier van verwerken en toetsen van de leerstof wordt gehanteerd, is het prettig dat een deel van de leerinhoud herkenbaar is om de aansluiting op het gewenste niveau te bewerkstelligen. Voor leerlingen met voldoende capaciteiten leveren de verschillen in vakinhoud, maar ook het tempo, het niveau van informatieverwerking en de gewenste rekenvaardigheid, abstractieniveau, wiskundig inzicht etc. nauwelijks problemen op. Het eindexamenresultaat wordt vaak als criterium voor de toelating tot de havo gehanteerd.
5. De opstroom van havo naar vwo in de tweede fase kent in het algemeen eveneens weinig knelpunten. De vakinhouden zijn grotendeels gelijklopend, maar de benadering verschilt. Met ongeveer 60% dezelfde leerstof is er sprake van herkenning en kan de leerling de aandacht richten op de sterkere benadering vanuit de vakwetenschap, op de grotere betekenis van modellen in het programma en een ander type vragen (van verklaren naar analyseren). Een belangrijke vaardigheid voor vwo leerlingen is dat zij de opgedane kennis kunnen integreren en toepassen in nieuwe situaties. Verder leveren de modelmatige onderdelen bij leerlingen met onvoldoende resultaten voor wiskunde moeilijkheden op.
6. De afstroom van 3havo naar het vierde jaar van de theoretische leerweg vmbo geeft organisatorische problemen. Omdat in het derde leerjaar vmbo reeds wordt gestart met het examenprogramma heeft een 3havo leerling, met alleen de afgeronde basisvorming, een achterstand. Een examenjaar biedt weinig ruimte om deze achterstand in te halen, mede omdat veel scholen al in het derde leerjaar beginnen met het schoolexamen. Mogelijk is een aantal onderdelen van het schoolexamen (praktische opdrachten, handelingsopdrachten) reeds afgesloten.
7. De aansluitproblemen tussen basisvorming en tweede fase kan tot verkeerde keuzes leiden bij de leerlingen. Leerlingen hebben eventueel niet het vereiste niveau. Dit leidt tot veel onvoldoendes in de beoordeling, waarvoor docenten vaak extra inzet moeten plegen. Het komt ook de eigen motivatie van de leerling niet ten goede. Verder betekent het dat ouders geconfronteerd worden met een grote terugval in behaalde resultaten van hun kinderen tussen onderbouw en bovenbouw. Docenten zijn dan uitleg en toelichting verschuldigd aan ouders en schoolleiding.
8. Docenten in de tweede fase havo krijgen vaak te maken met klassen waarin leerlingen, die het vak economie 1+2 volgen in het profiel Economie & Maatschappij, samen zitten met leerlingen in het profiel Cultuur & Maatschappij, die het vak economie 1 volgen. De leerlingen met het profiel Cultuur & Maatschappij moeten de stof in hetzelfde tempo verwerken als leerlingen met het profiel Economie & Maatschappij, terwijl velen daarvan minder leervermogen en motivatie voor het vak hebben. De grote verschillen in capaciteiten en belangstelling bemoeilijken het werken in klassenverband.

3. Oplossingen in de onderwijspraktijk

In hoofdstuk twee zijn verschillende knelpunten gesignaleerd. Ten aanzien van de doorlopende leerlijnen worden in de praktijk verschillende oplossingen aangedragen.

3.1 Oplossingen door docenten

Docenten bedenken, vaak individueel of als sectie, maatregelen en leveren allerlei inspanningen om de problemen te verkleinen of weg te nemen.

Oplossingen:

- a. In de basisvorming van het vmbo overleggen docenten met vakdocenten Nederlands en wiskunde om de aandacht voor reken- en leesvaardigheden af te stemmen op de benodigde kennis voor economie.
- b. Soms zitten leerlingen van verschillend niveau gecombineerd (meestal havo/vwo) bij elkaar in het tweede of derde leerjaar van de basisvorming. In de klas vindt groepsdifferentiatie plaats waardoor op verschillende niveaus gewerkt wordt (verschillende werkboeken, verschillende opdrachten). De differentiatie levert een bijdrage aan de determinatie voor de tweede fase.
- c. Op scholen voor havo en vwo, waar de basisvorming na het tweede leerjaar wordt afgesloten, is het van belang dat er een goede voorlichting plaatsvindt in het derde jaar. De leerstof van de basisvorming is vaak ver weggezaakt en via voorlichting moeten leerlingen te weten komen of ze kwaliteiten en belangstelling voor het vak in de tweede fase hebben. De voorlichting moet zich niet alleen richten op de vakinhoud, maar nadrukkelijk ook op de werkwijze van de tweede fase. Het benadrukken van de verschillen met de basisvorming aan de hand van vakinhoudelijke voorbeelden en de manier van toetsen is van belang. Het is nuttig om leerlingen die economie in de tweede fase volgen bij de voorlichting te betrekken. In de voorlichting kan op een simpele wijze ter sprake komen dat in het vak veel grafieken gebruikt worden.

VOORBEELD tweede fase leerinhoud:

domein B, Consumptie, eindterm 6: met eenvoudige voorbeelden verklaren hoe hun eigen consumentengedrag en dat van anderen in de loop van de tijd verandert; zowel in de levensloop als historisch gezien.

Toevoeging: het construeren van een vraagcurve met aandacht voor de grafische weergave en de economische betekenis

VOORBEELD tweede fase leerinhoud en werkwijze:

domein C, Arbeid en productie, eindterm 10: bij eenvoudige voorbeelden van arbeidssituaties en -organisaties een verband leggen tussen de aard van de werkzaamheden, de verschillende typen functies en beroepen, en de keuze tussen betaalde en onbetaalde arbeid.

Toevoeging: bespreken van de personele inkomensverdeling met behulp van het verstrekken van informatie over verschillen in beloningen van de Nederlandse bevolking en het tonen/maken van een Lorenzcurve

- d. Als de basisvorming economie in het derde leerjaar havo en vwo op het programma staat, heeft de docent verschillende mogelijkheden om de aansluiting met de tweede fase te verbeteren. Dit kan door:
- de onderdelen van de basisvorming te verdiepen door extra stof aan te dragen en dit mee te toetsen;

VOORBEELD van een verdieping:

domein D, Overheid en bestuur, eindterm 21: de belangrijkste ontvangstenbronnen en uitgavenposten van de collectieve sector noemen en in verband brengen met voorbeelden uit het dagelijks leven en uit hun eigen omgeving.

Toevoeging: bredere bespreking van het begrotingstekort, de financieringsbehoefte, de ontwikkeling van de staatsschuld en de rentelasten. Met behulp van materiaal uit de krant discussies over financiële tegen- of meevallers en het economisch beleid.

- de stof van de basisvorming in zijn geheel af te ronden en daarna extra stof aan te bieden. Dit kan een gedeelte zijn uit de tweede fase of extra lesmateriaal waarmee de stof van de basisvorming verdiept wordt.

VOORBEELD van een verbreding / verdieping:

Docenten maken een start met het eerste gedeelte van de stof van de tweede fase, zoals bijvoorbeeld arbeidsmarkt of inkomen. Of er wordt verrijkingstof aangedragen over actuele maatschappelijke onderwerpen.

- De basisvorming in zijn geheel af te ronden en daarna projectonderwijs te geven. Hiermee kan ook een belangrijk onderdeel van de werkwijze in de tweede fase zichtbaar gemaakt worden⁶.

VOORBEELD verbreding / werkwijze:

Docenten geven verwerkingsopdrachten (vaak groepsopdrachten) over actuele thema's. Veel onderwerpen zijn geschikt voor extra opdrachten, zoals onderontwikkelingsproblematiek, de Europese Unie, consumentengedrag enz. Leerlingen worden hierdoor beter voorbereid op de tweede fase.

VOORBEELD verbreding:

Docenten gebruiken bestaand additioneel materiaal dat door het bedrijfsleven beschikbaar wordt gesteld (lespakket NS, Shell, Unilever). Dit materiaal kent echter een beperkte continuïteit en verouderd snel

Deze oplossingen geven de leerlingen een beter beeld van hun capaciteiten en de docent een beter inzicht in de mogelijkheden van de leerlingen. Het is hierbij van belang dat:

- er aandacht wordt geschonken aan de grotere mate van zelfstandig werken die in de tweede fase vereist is (bijvoorbeeld: een project met zelfstandig informatie verzamelen en verwerken);
- er aandacht is voor de modelmatige benadering die in het programma gehanteerd wordt (bijvoorbeeld: extra stof over de vraagcurve bij consumentengedrag);
- de toetsvragen over de extra leerstof een hoger abstractieniveau vereisen, waarin het logisch redeneren (oorzaak-gevolg relaties) een rol speelt en de vragen meer gericht zijn op denken in plaats van doen (bijvoorbeeld: het vragen naar de effecten van een belastingmaatregel op de personele inkomensverdeling);
- leerlingen zelf vragen leren stellen over economische verschijnselen.

Al met al wordt hiermee een realistischer beeld gegeven van het tweede fase onderwijs. Het is hiervoor niet nodig om de rollenbenadering van de basisvorming los te laten. De aanpassingen ondersteunen de verbetering van de doorlopende leerlijn.

3.2 Oplossingen door de school

De school kan ook een bijdrage leveren aan het verbeteren van de doorlopende leerlijnen. De mogelijkheden liggen op verschillende terreinen. Er valt te denken aan:

- aanpassingen in de lessentabel, zodat leerlingen voldoende tijd hebben om de basisvorming op het gepast niveau af te sluiten. In het algemeen is hier weinig speelruimte. Het roosteren in blokken (van twee semesters tot zes blokken met project- en toetsweken ertussen) kan bijdragen aan een efficiënter gebruik van de lestijd;
- soortgelijke aanpassingen in de lessentabel van de tweede fase. Vooral bij het deelvak (met één contactuur per week) kan versnippering hiermee worden tegengegaan;
- docenten in de basisvorming stimuleren kennis te nemen van het economie onderwijs in de tweede fase en in het vmbo om beter te kunnen determineren en adviseren;
- verbetering van de samenwerking met andere vakken, zodat bijvoorbeeld de gewenste rekenvaardigheden bij wiskunde aan de orde komen die voor economie noodzakelijk zijn (bijvoorbeeld indexcijfers);
- het helder formuleren van de toelatingsnormen voor de overgang vmbo naar havo en van havo naar vwo. Hierbij gaat het niet alleen om het cijferbeeld, maar ook om een profiel van de leerling met betrekking tot capaciteiten en belangstelling;
- goede advisering in de basisvorming over de profielen in de tweede fase. De keuze van leerlingen voor een profiel heeft directe betekenis voor de verplichtingen ten aanzien van vakken.

De schoolleiding heeft voor het realiseren van een doorlopende leerlijn een duidelijke taak. In de communicatie met de secties moet er aandacht zijn voor de problematiek van de leerlijn. Afspraken zijn noodzakelijk over toetsniveau in de basisvorming, de opbouw van studiewijzers in de tweede fase, de eenheid tussen vakken in de profielen en dergelijke. De schoolleiding moet hierop toezien, de voortgang bewaken en tussentijdse evaluaties van de secties eisen, zodat aandacht voor de leerlijn een agendapunt van de secties blijft.

3.3 Oplossingen door het hoger onderwijs

Het hoger onderwijs levert eveneens de nodige inspanningen om de aansluiting tussen tweede fase en hoger beroepsonderwijs te verbeteren. Deze richten zich op verbetering van het keuzeproces in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs en begeleiding van de startende studenten om de rendementen te verbeteren. Voor de individuele student gaat het hierbij om het verhogen van de kansen op succes om de opleiding met een diploma af te sluiten. Voorbeelden hiervan zijn:

- cursussen voor nieuwe studenten met deficiënties in hun vakkenpakket voor aanvang van het nieuwe cursusjaar;
- verschaffen van informatie via brochures, nieuwskranten, open dagen, persoonlijke gesprekken, meeloopdagen en dergelijke;
- mentorenproject, waarbij studenten door scholen van voortgezet onderwijs kunnen worden ingeschakeld bij de voorbereiding van de leerlingen om hun studiekeuze (van profielkeuze tot uiteindelijke studiekeuze);
- bijdragen aan LOB-modules (Loopbaan Oriëntatie en Begeleiding), met het verzorgen van series proeflessen. Het volgen van onderwijsmodulen aan

hogescholen⁷ als onderdeel van het vrije studiedeel in de tweede fase van het voortgezet onderwijs.

VOORBEELD:

Een programma over Loopbaan Oriëntatie en Begeleiding kan uit de volgende onderdelen bestaan:

- allerlei activiteiten in het kader van een brede oriëntatie op een vervolgstudie (brochures, open dagen e.d)
- een grondige oriëntatie op een vervolg opleiding d.m.v. een proefmodule in het vrije deel. Dit kent een VO-deel (opfrissen van de stof, doel-verkenning en zelfstudie), een HO-deel (dagdelen met colleges, practica en kennismaking met het studentenleven) en een deel waarin de leerling in contact treedt met een beroepsbeoefenaar of een bedrijfsomgeving gaat verkennen. ¹

⁷ Hogeschool Enschede

4. Suggesties voor verwijderen, aanvullingen en nieuwe ontwerpen van een leerlijn

4.1 Suggesties ten aanzien van programma's

- a. De examenprogramma's havo en vwo zijn aan herziening toe. Voor een nieuw programma dat aansluit bij de mogelijkheden en doelstellingen van het studiehuis, zullen duidelijke uitgangspunten geformuleerd moeten worden. In de discussie die hierover in een breed samengestelde commissie gevoerd gaat worden, zullen de volgende facetten een rol spelen:
 - de aansluiting op het hoger onderwijs;
 - de verschillen tussen deelnemers aan het totaalvak en het deelvak;
 - de rol van vaardigheden;
 - de mate en manier van vaktheoretische benadering.
- b. In de tweede fase zal er een onderscheid gemaakt moeten worden in de programma's voor economie 1, voor de deelvakkers en economie 1+2 voor de totaalvakkers. Het verschil zal niet alleen moeten zitten in de omvang van het programma, maar er zullen ook keuzes gemaakt moeten worden over verschillen in inhoud en benadering. De deelvakkers, die economie in een van de drie profielen in het vrije deel kiezen, hebben een andere belangstelling en andere kwaliteiten voor het vak dan de leerlingen die het profiel Economie & Maatschappij kiezen. Voor de deelvakkers levert het een bijdrage aan een brede algemene ontwikkeling en is het vaak eindonderwijs. Voor de totaalvakkers is het een centraal vak in het profiel en gericht op vervolgonderwijs in de economische richting.
- c. Het programma van de basisvorming vereist aanpassingen. Differentiatie in niveau zou het meeste recht doen aan verschillen tussen de leerlingen. In feite kunnen docenten, methodeschrijvers en toetsontwikkelaars dat momenteel ook al aanbrengen. De afsluitende toetsen van de basisvorming worden teveel als 'norm' gehanteerd.
- d. Voor de opstroom van het vmbo naar de havo zou een kleine aanvulling in het programma van het vmbo wenselijk zijn. Op het terrein van producentengedrag hebben leerlingen vanuit het vmbo zeer summier kennis. Daarnaast zou aandacht voor praktische opdrachten aan een versterking van de overstap kunnen bijdragen.
- e. In havo/vwo scholen is het nuttig als er in de basisvorming meer aandacht wordt besteed aan de plaats van de economie en het economisch denken in het maatschappelijk verkeer. Vooral de manier waarop de media dit in beeld brengen, kan hierin betrokken worden. Er valt bijvoorbeeld te denken aan de invoering van de EURO, de wereld rond beleggen, het frauderen met sociale voorzieningen, de vooroordelen rond belastingen en werkloosheid enz. Dit kan bijdragen aan de maatschappelijke vorming en persoonlijke ontwikkeling. De mate waarin en de manier waarop dit in de basisvorming gestalte krijgt, versterkt de aansluiting met het economie onderwijs in de tweede fase.

4.2 Suggesties ten aanzien van de didactiek

- De concentrische opbouw is bij economie een wezenlijk deel van de doorlopende leerlijn. Deze opbouw zou zoveel mogelijk continuïteit moeten krijgen, niet alleen wat betreft de inhoud van de programma's, maar ook in de verschuiving van bestaansgerichtheid naar maatschappelijke gerichtheid. Met name de overgang van de basisvorming naar de tweede fase wordt hierdoor verbeterd.
- De leergangen zouden behalve de ordening in stof een ordening in vaardigheden moeten geven. Zo kan voor elk domein vastgesteld worden welke vaardigheden vereist zijn. Het aanleren van die vaardigheden kan dan beter in het rooster, en mogelijk bij andere vakken, ingepast worden. Bijvoorbeeld het kunnen werken met indexcijfers, het begrip van procentiën en marginale eenheden of eenvoudige rekenvaardigheden.
- De leergangen kunnen meer differentiatie aanbrengen met aanvullend oefenmateriaal als ondersteuning voor zwakkere leerlingen of als verdieping of uitbreiding voor sterkere leerlingen.

5. Slotbeschouwing

Bij het vak economie zitten de grootste knelpunten in de doorlopende leerlijn minder in de inhoud van de programma's, maar meer in de verschillen in verwerking van de leerstof, voornamelijk qua diepgang. De inhoudelijke verschillen tussen basisvorming en tweede fase zijn het grootst en dragen bij aan de genoemde knelpunten. Verder is er weliswaar sprake van enig overlap tussen basisvorming en vmbo en overlap tussen havo en vwo, maar gezien de concentrische opbouw van de programma's, is dat geen wezenlijk knelpunt.

De knelpunten in de doorlopende leerlijnen komen meer voort uit de lacunes, de grote verschillen in de verwerking in de verschillende afdelingen. Het ontwikkelen van een doorlopende leerlijn in school zou zich vooral moeten richten op de geleidelijke opbouw van twee belangrijke factoren:

- de werkhouding met een versterking van de mate van zelfstandigheid in het leren;
- de mate van abstractie van de inhoud en het daarbij horende toetsniveau.

Leerlingen die met goede resultaten opstromen in het economie onderwijs tonen de grootste flexibiliteit ten aanzien van deze twee factoren. Het is niet eenvoudig, zo niet onmogelijk, om dit te kwantificeren. Vaardigheden zijn lastig te omschrijven en het is een uitdaging om het niveau van kennen en kunnen goed te bepalen.

Het essentiële kenmerk van de doorlopende leerlijn is dat leerlingen inzicht krijgen in het feit dat een hoger niveau van het vak niet zozeer meer leerstof is, als wel grotendeels een verdieping van een groot deel van dezelfde leerstof. Het gaat om dieper inzicht, integratie van kennis, complexere verbanden, modelmatigere benadering, enz.

Het ontwikkelen van een doorlopende leerlijn brengt voordelen met zich mee. Het belangrijkste voordeel is dat:

leerlingen minder 'hobbels' ondervinden op hun leerweg met minder risico's bij hun keuzes.

Andere voordelen van een ideale doorlopende leerlijn zijn:

- de kloof tussen basisvorming en tweede fase wordt kleiner gemaakt;
- de aandacht voor de opbouw in de ontwikkeling van vaardigheden wordt versterkt;
- overlap wordt beperkt en daarmee tijdwinst geboekt;
- de geleidelijke opbouw van praktijk naar theorie wordt verbeterd.

En verder:

- kan het bijdragen aan de samenwerking en afstemming tussen docenten in de basisvorming en tweede fase;
- draagt een doorlopende leerlijn bij aan de kwaliteit van het economie onderwijs in het algemeen, met minder overlap en lacunes;
- kunnen betere leermiddelen en toetsen ontwikkeld worden op het juiste niveau.

Bronnen

Literatuur

Inspectie van het Onderwijs (september 1999). *Economie in de basisvorming*.

Huijssoon, B. en De Kievit, R. (1997). *Voorlichtingsbrochure havo / vwo, actuele stand van zaken invoering tweede fase, samenvatting*. Enschede: SLO

CFI (1998). *Examenprogramma's profielen vwo / havo economische vakken*. Den Haag

Wels B., Vercoulen, H en Kölker, G. (november 1997). *Economie in de tweede fase , een leerplankundige uitwerking van het examenprogramma havo*. Enschede: SLO

Wels B., Vercoulen, H en Kölker, G. (1998). *Economie in de tweede fase , een leerplankundige uitwerking van het examenprogramma vwo*. Enschede: SLO

Kerdoelen basisonderwijs

Kerdoelen basisvorming

Examenprogramma VMBO

Rameckers, F. (1993). *Bouwstenen voor de basisvorming, een leerplan economie*. Enschede: SLO

Dodde, N.I. (maart 2000). *Zijn we op de goede weg met het economie onderwijs?* Factor D, nr. 1

Veldadviescommissie SLO

voorzitter: A. Gijssen

deelnemers: C.H.M. Bentlage, F.J.M. Etman, J.K. van den Haak, J.H.M. Huijnen, L.H. van Lankveld, C.J. Leenheer, W.J.M. de Reuver, J.A. de Win, A.H. Wijbenga, vertegenwoordiging veldadviesbureau SLO: A.A. Agterberg.

Interviews

docenten: H.J. Voorend (Ety Hillesum Lyceum, Deventer), M. Smits (OSG De Meergronden, Almere), P.H. Voorend (RSG Brokdele, Breukelen)

Methode

Pincode, leerlingenboeken, uitwerkingboeken, docentenboeken, methodewijzer. Uitgeverij Wolters- Noordhoff, Postbus 58, 9700 MB Groningen
Alle omkaderde teksten met als kenmerk 'Voorbeeld' zijn hieruit overgenomen.

Bijlagen

1.	Analyse doorlopende leerlijn in leermethode	31
1.1	Inleiding	31
1.2	De leergang, domein overheid	31
2.	Kerdoelen basisonderwijs	35
3.	Voorbeeld verschillen examenopgaven havo en vwo	37
3.1	Havo, 1993, eerste tijdvak, opgave 1	37
3.2	VWO, 1994, eerste tijdvak, opgave 2	37
3.3	Havo, 1992, tweede tijdvak, opgave 4	38
3.4	Vwo, 1993, eerste tijdvak, opgave 1	39
4.	Kerdoelen basisvorming met betrekking tot de overheid	41
5.	Eindtermen vmbo met betrekking tot de overheid	43
6.	Examenprogramma havo en vwo, domein N m.b.t. de overheid	45
6.1	Examenprogramma havo	45
6.2	Examenprogramma vwo	45
7.	Vergelijking leergangen havo en vwo	47
7.1	Leergang voor havo	47
7.2	Leergang voor vwo	47

1. Analyse doorlopende leerlijn in leermethode

1.1 Inleiding

In deze bijlage wordt de methode Pincode nader bekeken vanuit het perspectief van de doorlopende leerlijn. Deze methode wordt in een aantal sectoren veel gebruikt, maar lang niet altijd de gehele leerlijn. Scholen gebruiken in onderbouw en bovenbouw vaak verschillende methoden en tussen afdelingen bestaan ook andere voorkeuren. De uiteenzetting heeft daarmee meer een voorbeeldfunctie voor het analyseren van een methode; de samenvattende beelden hebben geen geldigheid voor alle leermethoden.

De keuze is gemaakt voor de domeinen die betrekking hebben op de overheid. De overheid vormt een duidelijk aanwijsbaar deel in het programma van de basisvorming. In de rollenbenadering wordt de leerling in zijn rol als burger centraal gezet. Ook in het vmbo en in de tweede fase is de rol van de overheid in het programma vertegenwoordigd. De economische kennis over de overheid wordt gekenmerkt door een aantal specifieke begrippen (rijksbegroting, collectieve lasten, staatsschuld e.d.), die in alle sectoren ter sprake komen, maar laat veel mogelijkheden voor verbreding en verdieping. De overheid komt in verschillende domeinen aan de orde en kan aan veel andere economische thema's gekoppeld worden.

1.2 De leergang, domein overheid

1.2.1 De methode

De methode Pincode is ontwikkeld voor het hele traject van het voortgezet onderwijs. De methode is samengesteld uit boeken voor leerlingen, voor docenten en met uitwerkingen. Ondersteuning wordt gegeven via een gebruikersbulletin en een jaarlijkse gebruikersdag.

Voor de basisvorming zijn vier verschillende edities gemaakt; vbo, vbo/mavo, mavo/havo en havo/vwo. Deze edities zijn qua invalshoek en structuur hetzelfde, maar de inhoud verschillen iets in omvang en de verwerkingen zijn verschillend. Elk deel heeft een vaste structuur van acht hoofdstukken met vier paragrafen. Elk hoofdstuk opent met een eenvoudige case- een korte tekst met drie vragen, kent een samenvatting, een lijst van begrippen en huiswerkopgaven. De leerstof is gegroepeerd rond de drie rollen, sluit aan op de directe leefwereld en heeft aandacht voor zelfstandig leren. De boeken laten ruimte voor verschillende didactische benaderingen.

Voor de tweede fase zijn edities gemaakt voor havo en voor vwo. Hierbij wordt onderscheid gemaakt in boeken voor het totaalvak economie 1+ 2 (drie delen) en het deelvak economie 1 (twee delen). Elk deel bestaat uit een aantal thema's, met voor elk thema vijf hoofdstukken. De opbouw is als volgt:

- Het eerste hoofdstuk is de kennismaking met het thema, de voorbereiding op de theorie.
 - De hoofdstukken twee tot en met vier bevatten de economische theorie.
 - Het laatste hoofdstuk biedt de leerlingen de ruimte voor zelfevaluatie.
- Binnen de hoofdstukken en paragrafen bestaat een vaste opbouw. De leerstof is geordend rond maatschappelijke vraagstukken met ruimte voor de ontwikkeling van vaardigheden. De aandacht richt zich daarbij op het zelfstandig leren.

1.2.2 Boeken, basisvorming domein overheid⁸

De kenmerken van de boeken voor de verschillende schooltypen zijn:

- *vbo boek*: korte teksten, verwerking gericht op vertrouwd maken van de inhoud. De lesstof is beperkt tot:
 - drie onderdelen van de overheid: gemeente, provincie, Rijk en onderscheid collectieve en particuliere sector
 - taken van de overheid: wetten, ambtenaren
 - inkomsten: belastingen, inkomsten gemeente, accijnzen, BTW
 - uitgaven: gemeente, Rijksbegroting, begrotingstekort, troonrede
- *vbo/mavo boek*: iets langere teksten, verwerking meer toepassen in eigen situatie, bij de opdrachten worden tips gegeven voor de aanpak. De lesstof is aangevuld met:
 - taken van de overheid: inkomensverdeling, aanleg infrastructuur
 - uitgaven: miljoenennota
- *mavo/havo boek*: woordgebruik iets moeilijker, opdrachten wat uitgebreider, opgaven minder vanuit persoonlijke situatie geformuleerd. De lesstof is vrijwel hetzelfde, maar wordt abstracter gepresenteerd. Zo wordt bijvoorbeeld de Rijksbegroting besproken zonder de tussenstap van de gemeentelijke begroting (zoals in het vbo en vbo/mavo boek). Ook wordt de verdeling van de Rijksuitgaven over de ministeries en onderscheid van inkomstencategorieën m.b.v. cirkeldiagram en staftabellen gepresenteerd.
- *havo-vwo boek*: sluit sterk bij mavo/havo editie aan. Soms worden extra vragen toegevoegd, zoals bijvoorbeeld over de rentelasten in de staatsschuld. Ook worden de definities genuanceerder omschreven.

VOORBEELD:

Het koffertje van de minister van Financiën met de drie gegevens uitgaven/inkomsten/verschil

Vraag vbo/mavo:

- hoeveel denkt het Rijk te ontvangen?
- Hoeveel denkt het Rijk uit te geven?
- Hoe groot is het tekort of overschot?
- Hoe kan het Rijk zorgen dat de uitgaven en ontvangsten beter in evenwicht zijn?

Vraag havo/vwo boek:

- Hoe groot is het tekort of overschot?
- Hoe kan het Rijk de uitgaven en ontvangsten beter op elkaar afstemmen?
- Extra vraag over rentelasten in de begroting

⁸ Zie bijlage 4

VOORBEELD:

Vbo/mavo en havo/vwo boek hanteren dezelfde begrippenlijst, maar andere omschrijvingen.

Omschrijving Stelsel van Sociale Zekerheid:

- in vbo/mavo boek: de wetten die ervoor zorgen dat je zeker bent van een inkomen. Dat inkomen moet voldoende zijn om je in je voornaamste levensbehoeften te kunnen voorzien
- in havo/vwo boek: de situatie waarin je zeker bent van een inkomen dat voldoende is om je in je primaire levensbehoeften te kunnen voorzien.

Omschrijving Belastingen:

- in vbo/mavo boek: een verplichte bijdrage die aan de overheid moet worden betaald
- in havo/vwo boek: een verplichte heffing die aan de overheid moet worden betaald zonder dat er sprake is van een directe tegenprestatie

Samenvattend beeld:

De inhoud van Pincode voor de onderbouw is voor alle edities gelijk, maar de uitwerking verschilt per editie. Zo kan met alle leerlingen rekening gehouden worden en kan differentiatie aangebracht worden. Dit kan liggen in de keuze van de werkvorm, de mate van zelfstandigheid, de keuze in moeilijkheidsgraad van de huiswerkopgaven en de normering en moeilijkheidsgraad van de toetsen. Docenten hebben hiermee de ruimte om de aansluiting tussen de programma's van de basisvorming en het vmbo en tweede fase zo goed mogelijk af te stemmen.

1.2.3 Boeken vmbo

De leergang heeft boeken samengesteld voor de mavo. Met de invoering van het vmbo zullen de methoden aangepast moeten worden aan de vier leerwegen, qua inhoud en niveau⁹.

1.2.4 Boeken tweede fase, domein overheid

- *havo boek*: de overheid komt in meerdere thema's aan de orde. Bij het thema over inkomensverdeling wordt de doelstelling van de overheid rond inkomensverschillen erin betrokken, bij het thema marktwerking wordt bemoeienis van de overheid behandeld en bij het thema grenzen aan de groei wordt de invloed van de overheid ingebracht. De overheid komt zelf als apart hoofdstuk in een thema aan de orde. De eindtermen over de overheid in domein N (Markt, overheid en economische orde) zijn als volgt terug te vinden¹⁰:
 - eindterm 70 in thema 1, 5, en 9
 - eindterm 71 in thema 1 en 5
 - eindterm 72 en 73 in thema 5 en 9
 - eindterm 74 in thema 9

Het meest centrale hoofdstuk over de overheid bespreekt:

- Rijksbegroting / miljoenennota / Macro Economische Verkenningen
- overheidsbestedingen / investeringen/ consumptie / overdrachtsuitgaven
- belastingen / niet-belastingontvangsten / collectieve lastendruk
- overheidsschuld / staatschuld / schuldquote

⁹ Zie bijlage 5

¹⁰ Zie bijlage 6

- *vwo boek*: de overheid zit hier ook verspreid over meerdere thema's. De eindtermen over de overheid in domein N (Markt, overheid en economische orde) zijn als volgt terug te vinden:
 - eindterm 62 in thema 2 en 9
 - eindterm 63 in thema 1
 - eindterm 64 in thema 2
 - eindterm 65 in thema 1, 2, 3, 5, 6 en 8
 - eindterm 66 in thema 1, 2, 3, 6, 7, 8 en 9
 De doelstellingen van economische politiek (eindterm 65) en de instrumenten van economische politiek (eindterm 66) zijn met veel thema's verweven.

De verschillen tussen havo en vwo is in de leergang zichtbaar in thema's. Hoofdstukken en paragrafen zijn in de vraagvorm geformuleerd. Een vergelijking laat zien dat de vragen in de methode voor het vwo in het algemeen wat abstracter gesteld zijn¹¹.

VOORBEELD:

Havo, deel 2, thema 5: Hoe gaat de overheid met geld om?

- 5.1 hoe geeft de overheid haar geld uit?
- 5.2 hoe komt de overheid aan geld?
- 5.3 geeft de overheid teveel uit?

Vwo, deel 1, thema 2: De overheidsfinanciën, ziek of gezond?

- 2.1 collectieve lasten een algemeen belang?
- 2.2 wanneer neemt de staatsschuld toe?
- 2.3 is het financieringstekort een probleem?

Samenvattend beeld:

De leerinhouden zijn voor vwo en havo rond dezelfde domeinen geformuleerd. Er is duidelijk sprake van overlap in leerstof. Uit het voorbeeld blijkt echter dat in het vwo andere type vragen gesteld worden over dezelfde maatschappelijke vraagstukken. Dit verschil in benadering vereist meer analyse en diepgang. Daarnaast wordt bij een aantal thema's in het vwo wat meer leerstof besproken en is de benadering modelmatiger.

Voor zover er sprake is van overlap is dit niet storend in de doorlopende leerlijn. Leerlingen die van havo naar vwo doorstromen hebben reeds kennis van een deel van de inhoud van het programma en kunnen zich richten op de verandering in benadering.

Het zou nuttig zijn om havo leerlingen die willen doorstromen vraagstukken voor vwo voor te leggen. Hiermee krijgen leerlingen een indruk van de verschillen.

¹¹ Een tweede voorbeeld is opgenomen in bijlage 7, het thema 'De armen armer, de rijken rijker?'

2. Kerndoelen basisonderwijs

Leergebied IV: Oriëntatie op mens en wereld

Aardrijkskunde, kerndoel B6: de leerlingen kunnen hoofdzaken en belangrijke ontwikkelingen beschrijven in de mijnbouw, de landbouw/visserij, de industriële en dienstverlenende sector, zowel in Nederland als in de belangrijkste landen van Europa.

Aardrijkskunde, kerndoel B7: de leerlingen begrijpen dat ontwikkelingen in Nederland veelal niet op zichzelf staan, maar zijn ingebed in een breder verband. Aan de orde komen tenminste:

- migraties naar en vanuit Nederland in heden en verleden;
- de Europese Unie;
- Oost Europa.

Geschiedenis, kerndoel E14: Leerlingen kennen in grote lijnen de volgende belangrijke hedendaagse en historische gebeurtenissen, verschijnselen, ontwikkelingen en personen in de geschiedenis:

- industriële samenlevingen;
- de crisisjaren in Nederland en de Tweede Wereldoorlog;
- de naoorlogse samenleving in Nederland, waaronder in elk geval de ontwikkeling van de welvaartsstaat;
- de hedendaagse Europese en mondiale verhoudingen, waaronder in elk geval de ontwikkeling van de multiculturele samenlevingen na 1945, de Europese Unie en de veranderingen in Oost Europa.

Samenleving, kerndoel 15: de leerlingen kunnen aspecten van het verschijnsel arbeid beschrijven, waaronder in elk geval:

- de soorten beroepen en beroepsperspectieven in relatie tot opleiding en sekse;
- betaalde en onbetaalde arbeid, verschillen in beloning;
- het verschijnsel uitkering bij sociale voorzieningen.

3. Voorbeeld verschillen examenopgaven havo en vwo

3.1 Havo, 1993, eerste tijdvak, opgave 1

Uit de Macro-Economische Verkenning 1992 blijkt onder andere dat:

- het begrotingstekort van de overheid weliswaar daalt maar nog steeds te hoog wordt gevonden;
- Nederland een groot overschot heeft op de lopende rekening van de betalingsbalans, hetgeen mede wordt veroorzaakt door de aanhoudende groei van de export.

In een commentaar op de MEV suggereert prof. dr. J. Pen dat er in Nederland sprake is van onderbesteding.

1. Wat wordt in de economie verstaan onder onderbesteding?
2. Volgens prof. Pen wordt deze onderbesteding *niet* door het buitenland veroorzaakt. Uit welk van de bovenstaande gegevens valt dat af te leiden? Verklaar het antwoord.
3. In hetzelfde commentaar zegt prof. Pen: 'Om de situatie in Nederland te begrijpen moeten wij weer Keynesiaans gaan denken.'

Een overheid die streeft naar een verkleining van het begrotingstekort, kan onderbesteding *niet* via een Keynesiaans beleid bestrijden.
Geef daarvoor een verklaring.

4. Een Keynesiaans stimuleringsbeleid kan invloed hebben op de lopende rekening van de betalingsbalans.
Zal het overschot op de lopende rekening van de betalingsbalans toenemen of afnemen als de overheid een Keynesiaans stimuleringsbeleid voert? Verklaar het antwoord.
5. Geef twee verklaringen voor het feit dat een renteverlaging de investeringen kan stimuleren.
6. Leg uit dat een renteverlaging zowel via de *rijksontvangsten* als via de *rijksuitgaven* kan leiden tot een verkleining van het begrotingstekort.

3.2 VWO, 1994, eerste tijdvak, opgave 2

1. Uit de Miljoenennota 1993 bleek dat het kabinet er tot dan toe in geslaagd was om het financieringstekort in procenten van het nationale inkomen met een half procentpunt per jaar te verminderen. Het begrotingstekort in procenten van het nationale inkomen stijgt echter nog.
Leg uit dat het financieringstekort kan dalen terwijl het begrotingstekort stijgt.
2. In 1993 moest het financieringstekort volgen de Miljoenennota uitkomen op *f* 19,7 miljard; dat zou 3,75 % van het nationale inkomen zijn. De

staatsschuldquote zou eind 1993 gelijk moeten zijn aan de staatsschuldquote eind 1992, namelijk 73 % van het nationale inkomen.

Bereken de geraamde staatsschuld eind 1993 (in miljarden guldens in één decimaal nauwkeurig).

3. Bereken de geraamde procentuele groei van het nationale inkomen in 1993 ten opzichte van 1992 (in één decimaal nauwkeurig).
4. Door de grote staatsschuld zijn in een land als Nederland de overheidsuitgaven zeer gevoelig voor een stijging van de rente op de kapitaalmarkt. Anderzijds wordt de rente op de kapitaalmarkt beïnvloed door de stand van zaken met betrekking tot de overheidsfinanciën.
In welke conjuncturele situatie zijn bezuinigingen op de overheidsuitgaven minder gewenst? Verklaar het antwoord.
5. Leg uit dat onder de genoemde veronderstellingen een rentestijging op de kapitaalmarkt tot nieuwe rentestijgingen kan leiden.
6. Omdat de overheid de collectieve lastendruk niet wilde laten stijgen, werd de koppeling tussen onder andere de sociale uitkeringen enerzijds en de lonen in de marktsector anderzijds de laatste tien jaar slechts sporadisch toegepast.

Sommigen beweren dat de *ontkoppeling* van de sociale uitkeringen en de lonen in de marktsector het functioneren van de arbeidsmarkt bevordert.

Welke invloed heeft deze ontkoppeling op de personele inkomensverdeling?
Verklaar het antwoord.

7. Leg uit dat door deze ontkoppeling de kwalitatieve structuurwerkloosheid kan afnemen.
8. Leg uit dat door deze ontkoppeling de kwantitatieve structuurwerkloosheid kan afnemen.

3.3 Havo, 1992, tweede tijdvak, opgave 4

In oktober 1990 trad Engeland vrij onverwacht toe tot het Europese stelsel van vaste wisselkoersen (EMS). Nog enkele weken daarvoor had de Engelse regering laten weten niet toe te treden zolang de prijsinflatie in Engeland (10,5 %) zo ver boven het Europese gemiddelde (5 %) zou liggen.

1. Bij prijsinflatie wordt onder andere onderscheid gemaakt tussen bestedingsinflatie en kosteninflatie.
Geef van beide begrippen een omschrijving.
2. De prijsinflatie in Engeland veroorzaakte een verslechtering van de Engelse concurrentiepositie ten opzichte van de rest van Europa. In de periode dat het Engelse pond vrij kon zweven kon dit concurrentienadeel verdwijnen via een koersdaling van het pond.
Leg uit dat de prijsinflatie in Engeland leidde tot een verslechtering van de internationale concurrentiepositie van dat land.
3. Leg uit dat de verslechtering van de Engelse concurrentiepositie leidde tot een koersdaling van het Engelse pond.
4. Leg uit dat een koersdaling van het Engelse pond de verslechtering van de Engelse concurrentiepositie deed verdwijnen.

5. In de periode dat Engeland het pond liet zweven hanteerden de Engelse monetaire autoriteiten de rentepolitiek ter bestrijding van de prijsinflatie.
Hoe moet de rentepolitiek worden toegepast om *bestedingsinflatie* te bestrijden?
Verklaar het antwoord.
6. Door de toetreding van Engeland tot het EMS moet de rentepolitiek voortaan worden gericht op de stabilisatie van de koers van het Engelse pond.
Hoe moet de rentepolitiek worden toegepast om een koersstijging van het Engelse pond te realiseren? Verklaar het antwoord.
7. De Engelse regering vindt een koersstijging van het Engelse pond een belangrijk middel om de prijsinflatie in Engeland te bestrijden.
Leg uit dat een hogere koers van het Engelse pond kan leiden tot minder prijsinflatie in Engeland.

3.4 Vwo, 1993, eerste tijdvak, opgave 1

In oktober 1990 trad Groot-Brittannië toe tot het Europees Monetair Stelsel (EMS). In verband met de binnenlandse conjuncturele situatie verlaagde de Bank of England in de loop van 1991 de officiële rente van 15 naar 10 procent. Deze renteverlaging maakte interventie op de valutamarkten noodzakelijk.

1. Van welke conjuncturele situatie was er in Groot-Brittannië in 1991 blijkbaar sprake? Verklaar het antwoord.
2. Op welke wijze heeft de Bank of England in 1991 op de valutamarkt moeten interveniëren? Verklaar het antwoord.

Ook de Duitse centrale bank intervenueerde op de valutamarkt omdat zij vreesde voor een verslechtering van de Duitse concurrentiepositie.

3. Leg uit waarom de Duitse centrale bank bij het achterwege laten van de interventie voor een verslechtering van de Duitse concurrentiepositie vreesde.

De EMS-landen streven naar een economische en monetaire unie (EMU). Een monetaire unie vereist dat de deelnemende landen een min of meer gemeenschappelijk economisch beleid voeren en dat de financieel-economische situatie in die landen niet te veel verschilt. Daarom is afgesproken dat de landen die willen deelnemen aan de EMU, moeten voldoen aan onder andere de volgende voorwaarden:

- Het financieringstekort mag niet meer zijn dan 3,5 % van het nationaal inkomen.
 - De staatsschuldquote (staatsschuld in procenten van het nationaal inkomen) mag maximaal 60 % zijn.
 - De prijsstijging moet beperkt blijven tot 3 à 4 procent per jaar.
4. Leg uit dat een stijgende staatsschuldquote het moeilijker zal maken om in de toekomst het financieringstekort terug te dringen.
 5. Leg uit dat stabiele wisselkoersen moeilijk te handhaven zijn als de prijsstijgingen in de betreffende landen sterk uiteenlopen.

4. Kerndoelen basisvorming met betrekking tot de overheid

Kerndoelen basisvorming

Domein D, overheid en bestuur, eindterm 20 tot en met 23:

Leerlingen kunnen met het oog op hun rol als burger:

20. de functies van de overheid in een gemengde economie aan de hand van een concrete casus beschrijven. Zij betrekken daarbij:
 - de overheid als leverancier of producent van goederen en diensten;
 - de overheid als werkgever;
 - de overheid die verantwoordelijk is voor aanvullende, corrigerende en voorwaardenscheppende activiteiten;
 - mogelijke verschillende belangen en opvattingen van andere betrokkenen bij het economisch proces.
21. de belangrijkste ontvangstbronnen en uitgavenposten van de collectieve sector noemen en in verband brengen met voorbeelden uit het dagelijks leven en uit hun eigen omgeving.
22. hun eigen bijdragen aan ontvangstbronnen en profijt van uitgaven van de collectieve sector noemen.
23. informatie verwerven en toepassen over de sociale zekerheid in Nederland.

5. Eindtermen vmbo met betrekking tot de overheid

Examenprogramma vmbo

- domein K/6, overheid en bestuur, eindterm 1 tot en met 3
- domein V/1, verrijkingstof, eindterm 1 en 2

K/6. De kandidaat kan met het oog op zijn rol als burger:

1. aan de hand van concrete voorbeelden de functies van de overheid in de Nederlandse economie beschrijven. Hij/zij betreft daarbij:
 - de overheid als leverancier of producent van goederen en diensten;
 - de overheid als werkgever;
 - de overheid als verantwoordelijke voor aanvullende, corrigerende en voorwaardenscheppende activiteiten.
2. aan de hand van voorbeelden uit het eigen dagelijkse leven overheidsontvangsten en overheidsuitgaven noemen en beschrijven. Hij/zij betreft daarbij:
 - BTW;
 - Accijns;
 - loon- en inkomstenbelasting;
 - houderschapsbelasting;
 - gemeentelijke belastingen;
 - de uitgaven naar departement.
3. aan de hand van eenvoudige voorbeelden de verschillende vormen van sociale zekerheid beschrijven.

V/1. De kandidaat kan in samenhang met de exameneenheden 1 t/m 8:

1. aan de hand van een actuele concrete context ontstaan, ontwikkeling en vermindering van het begrotingstekort en de staatsschuld beschrijven. Hij/zij betreft daarbij:
 - de ontvangsten:
 - BTW;
 - accijns;
 - loon- en inkomstenbelasting;
 - houderschapsbelasting;
 - vennootschapsbelasting;
 - gemeentelijke belastingen;
 - niet belastingen.
 - de uitgaven:
 - naar departement.
 - de ontwikkeling van de omvang van de staatsschuld en de maatregelen om de staatsschuld te verminderen.
2. de systematiek van loon- en inkomstenbelasting beschrijven en aan de hand van verstrekte en/of verzamelde gegevens eenvoudige berekeningen uitvoeren, eventueel met gebruik van ICT. Hij/zij betreft daarbij:

- de uitgangspunten van belastingheffing;
 - draagkrachtbeginsel;
 - profijtbeginsel.
- de inningswijze van de loon- en inkomstenbelasting.
- berekening van de te betalen loon- en inkomstenbelasting en premie volksverzekeringen aan de hand van gegevens, met behulp van een toelichting.

6. Examenprogramma havo en vwo, domein N met betrekking tot de overheid

6.1 Examenprogramma havo

domein N, markt, overheid en economische orde, eindtermen 70 t/m 74

De kandidaat kan:

70. op hoofdlijnen de organisatie en werkwijze van de rijksoverheid in Nederland beschrijven;
71. inkomsten en uitgaven van de rijksoverheid beschrijven en de ontwikkeling daarvan verklaren;
72. het ontstaan, de functie, de omvang en de gevolgen van de staatsschuld verklaren;
73. doelstellingen van de economische politiek van de overheid met betrekking tot de productie en de verdeling beschrijven;
74. de werking van instrumenten van de economische politiek verklaren.

6.2 Examenprogramma vwo

domein N, markt, overheid en economische orde, eindtermen 62 t/m 66

De kandidaat kan:

62. op hoofdlijnen de organisatie en werkwijze van de rijksoverheid in Nederland beschrijven;
63. inkomsten en uitgaven van de rijksoverheid beschrijven en de ontwikkeling daarvan analyseren;
64. het tekort/overschot op de rijksbegroting alsmede het ontstaan, de functie, omvang en gevolgen van de staatsschuld analyseren;
65. doelstellingen van de economische politiek met betrekking tot de allocatie-, stabilisatie- en (her)verdelingsfunctie van de overheid beschrijven;
66. de werking van instrumenten van de economische politiek analyseren.

7. Vergelijking leergangen havo en vwo

7.1 Leergang voor havo*	7.2 Leergang voor vwo*
<p>1. <i>Hoe zijn de inkomens in Nederland verdeeld?</i> Wat weet je al? Op onderzoek! Aan jou de keus: het minimumloon omlaag?</p> <p>2. <i>Inkomens in kaart brengen, hoe doe je dat?</i> Verdien je alleen inkomen door te werken? Hoe meer omzet, hoe lager het inkomen? Waarom blijft geld rollen?</p> <p>3. <i>Hoe ontstaan inkomensverschillen?</i> Hoe meet je de inkomensverschillen? Hoe bepaal je of je er echt op vooruit bent gegaan? Verdien je meer als je beter presteert?</p> <p>4. <i>Wil de regering de inkomensverschillen verkleinen?</i> Is de belastingheffing eenvoudig? Hoe werkt het belastingstelsel in Nederland? Is de belastingheffing in Nederland rechtvaardig? Begrippenlijst</p> <p>5. <i>De armen armer, de rijken rijker?</i> Ken je de theorie? Weet je hoe je de theorie kunt toepassen?</p>	<p>1. <i>Zijn de inkomensverschillen in Nederland groot?</i> Wat weet je al? Op onderzoek! Aan jou de keus: moet het minimumloon omlaag?</p> <p>2. <i>Ontstaat inkomen door te werken of door te besteden?</i> Hoe zijn inkomen en prestaties aan elkaar gekoppeld? Eerst verdienen en dan besteden, of andersom? Waarom leveren investeringen twee keer inkomen op?</p> <p>3. <i>Wat zijn de oorzaken van inkomensverschillen?</i> Hoe geeft een econoom inkomensverschillen weer? Betekent meer inkomen ook meer koopkracht? Zijn inkomensverschillen van belang bij de keuze van studie, beroep of baan?</p> <p>4. <i>Hoe gaat de regering om met inkomensverschillen?</i> Bestaat er een rechtvaardig belastingstelsel? Hoe berekent de fiscus de belastingaanslag? Wat wil de regering door belastingheffing bereiken? Begrippenlijst</p> <p>5. <i>De armen armer, de rijken rijker?</i> Ken je de theorie? Weet je hoe je de theorie kunt toepassen? Heb je slim gestudeerd?</p>

Heb je slim gestudeerd?	
-------------------------	--

*Uit 'Pincode', uitgeverij Wolters Noordhoff, thema 1 'De armen armer, de rijken rijker?'